

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Қанапина Б.Т.

Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы.

Ол – өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құрған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани байлығы.

Мақал-мәтелдердің пайда болып, қалыптасуы әрбір этностық қауымның халық болып қалыптасуының ұзақ тарихи процесіне, рухани өмірі мен мәдени-элеуметтік жағдаятына, тіршілік-тірлігі мен күн көріс тәсілдеріне, өзіндік дүние танымы мен болмыстағы құндылықтарды бағалай білуіне байланысты.

Мақал-мәтелдердің пайда болуы мен қалыптасуының ең алғашқы себептері мен тәсілдері әр алуан. Солардың ең бастысы: *біріншіден*, саналы қауымның өзі өмір сүрген табиғи ортаны, табиғат құбылыстарын танып-білуіне, *екіншіден*, тіршілік көзі – еңбек процестерін, кәсіпшілікті меңгеруге, *үшіншіден*, адамдар арасындағы қарым-қатынастардың қыр-сырын терең ұғынуға байланысты.

Мақал-мәтел жанрының дүниеге келуінің бір себебі: табиғат құбылыстарының өзгеруі мен даму заңдылықтарын танып-білуден, тіршілік көздерін меңгеруден, адамдар арасындағы сан алуан қарым-қатынастардың қыр-сырын терең ұғынудан туындаған ой-тұжырымын, тәжірибе-тағылымын көп сөзбен ұзақ баяндаудан гөрі, тұжырымдап, қорытып, қысқа да нұсқа түрінде айтып жеткізу мақсатына байланысты. Қазақтың «*Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар*» деп ескертуі, осыдан туындаған мақал. Үлкендердің жас ұрпаққа айтатын өнеге-өсиеті, ғибрат сөздері, ақыл-кеңесі қанша ұзақ айтылса да, ұнамды, пайдалы, әсерлі болса да, бәрі бірдей толық есте сақталып, жадында жатталмауы мүмкін. Сондықтан да, ертедегі данышпан бабаларымыз жастарға, қалың жұртқа бағыштаған өсиет-өнегесін, ғибрат-тағылымдарын қорыта келе, елдің есінде қалатындай етіп қысқа да нұсқа түрінде бір ауыз түйінін бейнелеп айтуға тырысқан.

Бүгінде жалпы саны 15 мыңға жеткен қазақ мақал-мәтелдері көненің көзі, дананың сөзі ретінде қазақ халқының өзімен бірге жасап, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, елдің жадында сақталып келе жатқан асыл мұра болып саналады. Олар-ұрпақпен бірге мәңгі-бақи жасай беретін, ескірмейтін асыл қазына және замана талабына сай жаңғырып, жаңаланып

отыратын жанды да өміршең құбылыс.

Әрбір халықтың даналық болмысы сол халықтың өз тілінде, өз даналары мен ақылмандарының, ділмәр-шешендері мен айтқыштарының ой-толғаныстарының мәнді де маңызды, қысқа да нұсқа үлгілері негізінде қалыптасады. Солардың дуалы аузынан шығып, ел санасына сіңіп, жадында сақталып, жинақталған даналықтың ең басты ұйытқысы мақал-мәтелдер болғаны баршаға аян.

Мақал-мәтелдер халық даналығы ретінде ауыз әдебиетінің бай қазынасына айналып, оның шағын жанрларының қатарынан орын алады. Мақал-мәтелдер өзінің бейнелі табиғатымен көркемсөз өнерінің көрікті де құнарлы үлгілеріне жатады. Мақал-мәтелдер тереңнен қозғап, кең толғап айтылатын ой-тұжырымның мәйегі, қысқа да нұсқа түйіні ретінде философиялық категория болып саналады. Мақал-мәтелдер халықтың салт-дәстүр, әдет-ғұрыпын, әдептілік пен парасаттылықты уағыздаушы ғибрат, тағылым ретінде қабылданып, моральдық, дидактикалық пән санатына жатады.

«*Түйе бойына сеніп, жылдан құры қалыпты*» деген мақалдың шығу жағдаяты туралы «Сөздікте» түсініктеме берілген. Ол Шығыс халықтарының күнтіз-бегінде «әрбір 12 жылдың аты қалай пайда болды?» деген сауалға жауап ретінде айтылатын әңгімеде: түйе барлық хайуаннан үлкен болса да жыл санағына кірмей қалады. Себебі: «Шығып келе жатқан Күнді мен бұрын көрейін!» деп жанталасқан көп хайуанның (*тышқан, сиыр, жылқы, мешін, қой, ұлу, жылан, доңыз т.б.*) ішінде тұрған түйе өзінше: «е, менің бойым бәрінен ұзын, шығып келе жатқан Күнді менен бұрын көретін кім бар дейсің!» деп өз бойына сеніп, жайбарақат тұра бергенде, оның үстімен өрмелеп, құлағына шығып алып, ең биіктен таң жарығын түйеден де бұрын шолған кішкентай ғана тышқан Күннің жарығын барлық хайуанаттардан бұрын көріп, он екі жылдың басы аталыпты. Ал, «*түйе болса, бойына сеніп, жыл үлесінен құры қалыпты*» – деп баяндалады бұл аңызда.

Белгілі ғалым Ә.Қайдар мақал-мәтел туралы былай дейді: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүние-танымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі, дүние-де, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік

барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [1.1426]. Сондықтан академик Ә.Қайдар оларды шартты түрде «Адам», «Қоғам» және «Табиғат» деп атауды ұсынады. Бұлай үш салаға бөліп қараудың ұстанған принципі – барлық құбылысты түгел қамту дегендік деп түсінеміз.

Мақал-мәтелдің табиғатына тән ерекшеліктердің қатарына, ең алдымен, олардың жанр түрінде іштей жіктелуін, өмір-тіршілігіміздің сан-саласын қамти-тын көп тақырыптылығын жатқызуға болады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдер өзінің өте көнелігімен де, ғасырлар асып, бізге жеткен өзіндік дәстүрімен де ерекше-ленетін, ой мен тілдің өзара түйісуі негізінде дүниеге келіп, жанр ретінде қалып-тасқан құбылыс ретінде де назар аударады. Осы ерекшеліктеріне байланысты мақал-мәтелдер ауыз әдебиетінің әрі көркем сөз өрнегі, үлгісі, көркем мәтіннің тілі ретінде лингвистиканың зерттеу объектісі бола алады. Сонымен қатар мақал-мәтелдер этнолингвистиканың да ең бір құнарлы объектісі болып саналады. Өйткені мақал-мәтел табиғаты халқымыздың барша болмысымен қат-қабат астарла-сып жатыр, мақал-мәтел жасаудың принциптері мен мотивтік негіздері ұлттық менталитетке, ежелден қалыптасқан салт-дәстүрге, дүниетанымға, болмыстағы заттар мен құбылыстарды абстракция, салыстыру, ұқсату, теңеу, қарама-қарсы қою т.б. тәсілдер арқылы танып-білуге ыңғайлы

объект болып саналады.

Түркі халықтары мақал-мәтелдерді «аталар сөзі», «даналық сөздер», «нақыл сөздер», «ақыл сөздер» деп атап, «Ақылың бар ма – ақылға ер, ақылың жоқ па – нақылға ер», «Атаңның сақалына қарама, айтқан мақалына қара», «Мақал – мәтел маржан сөз» деуі – халықтың берген әділ бағасы.

Мақал-мәтелдер айтылатын ойдың бағытына қарай – тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіріп, тыңдаушысына ой салады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004.
2. Қанапина С.Ф. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі (Ф.Мұстафин, С. Мұқанов шығармалары негізінде): Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2006.
3. Ж. Кейкін Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. – Алматы, 2002.

Резюме

В данной статье рассматривается образность казахских пословиц и поговорок в когнитивном аспекте.

Conclusion

Figurativeness of the proverbs and sayings in cognitive aspect is considered in this article.

ПРОБЛЕМА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ СИНДРОМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГОВ

Маканова А.Ж.

Социально-экономические преобразования, происходящие сегодня в обществе, являются стрессогенными факторами личностного развития современного человека. Они порождают ситуации неопределенности, неустойчивости и, как следствие, сопровождаются напряженностью, тревогой, эмоциональными всплесками и перегрузками. Особенно уязвимы в этом случае учителя – представители одной из самых стрессогенных профессий.

В настоящее время доказано, что в значительной степени они подвержены развитию синдрома профессионального выгорания.

В этой связи большое значение приобретает изучение феномена профессионального выгорания – психологического явления, оказывающего негативное воздействие на здоровье и эф-

фективность деятельности специалистов любого профиля деятельности, педагогов в частности.

Термин «выгорание» (англ. *burnout*) ввел американский психиатр Н.Д. Фреуденбергер в 1974 г. для характеристики психологического состояния здоровых людей, находящихся в интенсивном и тесном общении с клиентами, пациентами в эмоционально нагруженной атмосфере при оказании профессиональной помощи. Первоначально этот термин определялся как «...состояние изнеможения, истощения с ощущением собственной бесполезности» [1, 59].

Наиболее точно раскрывающим сущность и содержание феномена «выгорания» является следующее определение данного термина, предложенное А.А. Рукавишниковым (2001), как «...устойчивого, прогрессирующего, негативно окрашенного психологического явления, кото-